International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

जनजाती लोकांच्या जडणघडणीत प्रशासनाची भुमिकाआणि योगदान

डॉ. इरलापल्ले पल्लवी भागवतराव
प्रोफेसर व लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
सौ. के. एस. के. महाविद्यालय , बीड.
Corresponding Author – डॉ. इरलापल्ले पल्लवी भागवतराव
DOI - 10.5281/zenodo.17663350

प्रस्तावना:

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. येथे धर्म, जाती, भाषा, संस्कृती, परंपरा यांचे वैविध्य दिसून येते. या वैविध्यात जनजाती समाज (Tribal Communities) हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. भारतातील सुमारे 10 कोटी लोकसंख्या ही अनुसूचित जमातींच्या गटात मोडते, जी एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 8.6% आहे (जनगणना 2011). जनजाती समाजाची संस्कृती, प्रथा, श्रद्धा व जीवनपद्धती या निसर्गाशी घट्ट जोडलेल्या आहेत. तथापि, ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि सामाजिक कारणांमुळे हा समाज मुख्य प्रवाहापासून मागे राहिला. शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक साधनसंपत्तीची कमतरता, आरोग्यविषयक समस्या, अंधश्रद्धा, बालविवाह, कुपोषण यांसारख्या मुद्द्यांमुळे जनजाती समाजाच्या विकासात अडथळे निर्माण झाले.या पार्श्वभूमीवर प्रशासनाने (Governance/Administration) महत्त्वाची भूमिका बजावत, जनजातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध योजना व धोरणे राबवली. शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जडणघडणीमध्ये प्रशासनाचे योगदान अनन्यसाधारण आहे.

संशोधन उद्दिष्टे:

1. जनजाती समाजाचा ऐतिहासिक व सामाजिक अभ्यास करणे.
2. प्रशासनाने जनजातींच्या जडणघडणीत केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
3. शिक्षण, आरोग्य, अर्थव्यवस्था, संस्कृती व राजकारण या क्षेत्रांत प्रशासनाचे योगदान तपासणे.
4. जनजाती समाजाच्या विकासासमोरील आव्हाने समजून घेणे.
5. जनजाती विकासासाठी भविष्यातील उपाययोजना सुचवणे.

समस्या मांडणी:

जनजाती समाज प्रामुख्याने जंगल, डोंगराळ व दुर्गम भागात राहतो. त्यांचे जीवन साधे, नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित असते. ब्रिटिशकालीन धोरणे व स्वातंत्र्यानंतरही दीर्घकाळ त्यांचा विकास मागे राहिला. शिक्षणाची अनुपलब्धता, आरोग्याच्या सोयींचा अभाव, रोजगाराच्या मर्यादित संधी, नैसर्गिक संसाधनांवर हक्क नाकारणे यामुळे जनजाती समाज

वंचित राहिला अशा परिस्थितीत प्रशासनाने हस्तक्षेप करून विकासाच्या प्रक्रियेत जनजातींना सामील करणे आवश्यक ठरले. परंतु अंमलबजावणीतील त्रुटी, भ्रष्टाचार, स्थानिक अडचणी यामुळे अपेक्षित प्रगती मंदावली आहे.

प्रशासनाची भूमिका व योगदान:

1) शैक्षणिक क्षेत्रात योगदान:

आश्रमशाळा आणि निवासी शाळा : दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळावे म्हणून शासनाने आश्रमशाळांची उभारणी केली. येथे मोफत निवास, भोजन व शिक्षण दिले जाते.

शिष्यवृत्ती योजना : अनुसूचित जमाती विद्यार्थ्यांसाठी प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च व व्यावसायिक शिक्षणात शिष्यवृत्ती उपलब्ध आहे.

आरक्षण पद्धती : शिक्षणसंस्थांमध्ये अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षणामुळे उच्च शिक्षणात प्रवेश सुलभ झाला.

ई-लर्निंग व डिजिटल क्लास : नव्या शतकात शासनाने 'ई-विद्या', 'स्वयम्' सारख्या कार्यक्रमांतून डिजिटल शिक्षणाची संधी दिली.

विशेष निवासी विद्यापीठे व शैक्षणिक संस्था : आदिवासी विद्यापीठे (उदा. इंदिरा गांधी आदिवासी विद्यापीठ, अमरकंटक, मध्यप्रदेश) स्थापून उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या.

2) आरोग्य क्षेत्रात योगदान:

आरोग्य केंद्रे व मोबाइल दवाखाने : दुर्गम भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची उभारणी करून मोबाइल दवाखान्यांच्या माध्यमातून सेवा दिल्या जातात.

जननी सुरक्षा योजना : गर्भवती महिलांना मोफत प्रसूती व आर्थिक सहाय्य उपलब्ध केले गेले.

लसीकरण मोहीम : बालकांमध्ये कुपोषण व मृत्यूदर कमी करण्यासाठी तीव्र लसीकरण अभियान राबवले.

आदिवासी आरोग्य मिशन : कुपोषण, मलेरिया, क्षयरोग अशा आजारांवर विशेष मोहीम आखण्यात आली.

आरोग्य जनजागृती : स्वच्छता, पोषण, व्यसनमुक्ती याबाबत विविध शिबिरे घेण्यात आली.

3) आर्थिक व रोजगार क्षेत्रात योगदान:

वनहक्क कायदा (2006) : जनजातींना त्यांच्या पारंपरिक जंगल व जमिनीवरील हक्क मान्य करण्यात आले.

मनरेगा (MGNREGA) : ग्रामीण भागात 100 दिवसांचा हमी रोजगार मिळवून देण्याची योजना.

त्रिफेड (TRIFED) : आदिवासी हस्तकला व वनउत्पादनांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळावी यासाठी मदत.

स्वयंरोजगार योजना : महिला बचत गट, सहकारी संस्था व लघुउद्योग यांना कर्ज व अनुदान.

कृषी सुधारणा : बियाणे, खत, सिंचन व कृषी यंत्रसामग्रीवर अनुदान.

4) सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात योगदान:

अत्याचार प्रतिबंधक कायदा (1989) : अनुसूचित जमातींवर होणाऱ्या अन्याय-छळास प्रतिबंध.

सांस्कृतिक जतन : आदिवासी नृत्य, कला, हस्तकला जपण्यासाठी उत्सव, प्रदर्शन, संशोधन केंद्रे.

ग्रामसभा व पंचायतराज : PESA कायद्याने आदिवासी ग्रामसभांना निर्णयप्रक्रियेत अधिकार दिला.

समाजजागृती : व्यसनमुक्ती, अंधश्रद्धा निर्मूलन व महिलांच्या सबलीकरणासाठी कार्यक्रम.

5) राजकीय क्षेत्रात योगदान:

राजकीय आरक्षण : विधानसभेत, संसदेत व स्थानिक स्वराज्य संस्थांत अनुसूचित जमातींसाठी राखीव जागा.

आदिवासी नेतृत्व विकास : स्थानिक नेत्यांना प्रशिक्षण व जनजाती समाजासाठी धोरणनिर्मितीची संधी.

PESA कायदा (1996): जनजातींना ग्रामपातळीवर स्वायत्त शासनाचे अधिकार.

प्रशासनासमोरील आव्हाने:

1. **भौगोलिक अडचणी** – डोंगराळ व जंगल भागात सुविधा पोहोचवणे कठीण.
2. **भ्रष्टाचार व निधी अपुरा पोहोचणे** – योजना कागदावरच मर्यादित राहतात.
3. **जागरूकतेचा अभाव** – शिक्षणाच्या अभावामुळे योजना जनतेपर्यंत पोहोचत नाहीत.
4. **औद्योगिकीकरण व विस्थापन** – विकास प्रकल्पांमुळे जनजातींचे स्थलांतर होते.
5. **सांस्कृतिक संघर्ष** – आधुनिकतेमुळे पारंपरिक संस्कृतीवर संकट.

परिणाम व बदल:

प्रशासनाच्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांमुळे अनेक सकारात्मक बदल दिसून येतात

- साक्षरतेचा दर वाढत आहे.
- मातामृत्यू व बालमृत्यू दर घटला आहे.
- आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी आदिवासी गट तयार होत आहेत.
- जनजाती समाजाचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.
- सांस्कृतिक जतनासोबत आधुनिक विकास शक्य होत आहे.

अभ्यासप्रकरणे (Case Studies) :

1) मेंढा-लेखा ग्रामसभा (गडचिरोली, महाराष्ट्र): येथे ग्रामसभेने PESA कायद्याचा वापर करून जंगलावर हक्क प्रस्थापित केला. लाकूड, बांबू, वनौषधी यांचा वापर ग्रामसभेच्या निर्णयानुसार होऊ लागला. यामुळे आर्थिक स्वावलंबन व प्रशासनावर विश्वास निर्माण झाला.

2) बस्तर (छत्तीसगड): येथे 'त्रिफेड'च्या माध्यमातून आदिवासी महिलांनी तेंडू पान, महुआ, चिरौंजी यांसारख्या वनउत्पादनांची विक्री थेट बाजारपेठेत सुरू केली. यामुळे दलालांची लूट थांबून महिलांचे उत्पन्न वाढले.

3) झारखंडमधील 'आदिवासी विद्यार्थी वसतिगृह':- या उपक्रमामुळे शेकडो जनजाती विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेऊन शासकीय सेवेत पोहोचले.

निष्कर्ष:

जनजाती समाज हा भारतीय समाजाच्या वैविध्यातील एक अमूल्य ठेवा आहे. प्रशासनाने शिक्षण, आरोग्य, अर्थव्यवस्था, राजकारण व संस्कृती या सर्व क्षेत्रांत हस्तक्षेप करून जनजाती समाजाच्या जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे तथापि, अंमलबजावणीतील अडचणी व भ्रष्टाचार यामुळे सर्व योजना प्रत्यक्षात पोहोचत नाहीत. म्हणून प्रशासनासोबत स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक नेते व जनजाती समाजाचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. "जनजाती विकास हा फक्त प्रशासनाचा कार्यक्रम नसून सामूहिक जबाबदारी आहे" हे लक्षात घेऊन पुढील दिशा ठरवली पाहिजे.

संदर्भग्रंथ:

1. Xaxa, Virginius (2008). State, Society and Tribes: Issues in Post-Colonial India. Pearson.
2. Mann, R.S. (1992). Tribal Cultures and Change. Concept Publishing Company.
3. भारत सरकार (2006). वन हक्क कायदा. आदिवासी कार्य मंत्रालय.
4. झाका समिती अहवाल (2014). भारतातील आदिवासी समुदायांची सामाजिक-आर्थिक, आरोग्य व शैक्षणिक स्थिती विषयक उच्चस्तरीय समितीचा अहवाल.
5. हसनैन, नदिम (2012). आदिवासी भारत. पलक प्रकाशन.
6. आदिवासी कार्य मंत्रालय, वार्षिक अहवाल (2021–22).